

ПРОБЛЕМИ ТА ДОСЯГНЕННЯ ПОЛІТИКИ ПРОТИДІЇ РАДИКАЛІЗАЦІЇ У ЄВРОПІ

Покровська Аліса Валеріївна¹

У статті розглянуто поняття радикалізації, фактори, які спричиняють її виникнення та призводять до поширення радикальних настроїв, а також особливості протидії цьому небезпечному суспільному явищу. Здійснено аналіз європейського підходу до засобів протидії радикалізації, насильницького екстремізму, тероризму, а також тематичних стратегічних документів, ухвалених із цих питань на рівні інституцій Європейського Союзу. Проаналізовано особливості розроблених стратегій протидії радикалізації у трьох європейських країнах – Великій Британії, Франції та Німеччині, які останнім часом потерпають від терактів, вчинених послідовниками радикальної ісламістської ідеології, стикаються з проблемою інтеграції мусульманських громад, відтак посилюють антитерористичні закони, поступово обмежуючи свободи громадян. Наголошено, що самі лише централізовані репресивні методи, до яких найчастіше вдаються Велика Британія та Франція, не можуть створити надійну основу для викорінення радикальних ідеологій. Приклад Німеччини доводить, що, навіть не маючи окремої стратегії протидії радикалізації, можна застосовувати більш соціально орієнтований підхід, який передбачає широке залучення громадського сектору та локальних громад, зокрема мусульманських та інших, в яких проживають потенційно вразливі до тероризму та екстремізму особи.

Ключові слова: радикалізація, дерадикалізація, тероризм, екстремізм, антитерористична боротьба.

Pokrovska Alisa

PROBLEMS AND ACHIEVEMENTS OF THE POLICY OF COUNTERING RADICAL PROCESSES IN THE EUROPE

The article considers the concept of radicalization, the factors causing its emergence and leading to the spread of radical sentiments, as well as the peculiarities countering this dangerous social phenomenon. The European approach to the measures of countering radicalization leading to violent extremism and terrorism is analyzed; strategic documents in the field adopted at the EU level are also considered. Moreover, the article provides the analysis of counter-radicalization strategies in the three European countries – namely Britain, France, and Germany. These countries have recently suffered from acts of terrorism, committed by followers of radical Islamist ideology, faced the problem of integration of Muslim communities, and are increasingly strengthening their counterterrorism laws, gradually restricting citizens' freedoms. The author argues that solely centralized repressive methods, to which Britain and France resort to the most, cannot establish a solid basis for the elimination of radical ideologies. Germany's example shows that without even having a separate counter-radicalization strategy, a socially-based approach can be applied, which provides for the widespread involvement of the public sector and local communities, in particular, Muslim and other, in which individuals are potentially vulnerable to terrorism and extremism.

Keywords: radicalization, de-radicalization, terrorism, extremism, counterterrorism.

¹ Науковий керівник – М.А. Ожєван, доктор філософських наук, професор.

Постановка проблеми. Сучасні прояви тероризму свідчать про те, що він став явищем майже повсякденним, а не раптовим і несподіваним вселенським злом, як західний світ сприймав його після оголошення Сполученими Штатами Америки глобальної війни з тероризмом у відповідь на теракти 11 вересня 2001 р. Поряд із заходами з попередження терактів та ліквідації їх наслідків держави світу загалом та Європи зокрема поступово спрямовували зусилля на розроблення й реалізацію стратегій ліквідації власне загрози поширення екстремістських і терористичних ідей серед потенційно вразливих аудиторій, а також інтеграції колишніх терористів до суспільств, у яких вони проживають чи до яких повертаються.

Водночас, з огляду на зміну тактики терористів у бік низькотехнологічних методів боротьби, повернення іноземних бойовиків та активізації на територіях західних держав прихильників радикальних терористичних методів боротьби, виникає питання щодо перегляду підходів держав до програм із протидії радикалізації. Зважаючи на посилення процесів інтеграції України до Європейського Союзу, також видається доцільним вироблення власних підходів до протидії радикалізації на основі європейського досвіду.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Питання протидії радикалізації, що призводить до тероризму та насильницького екстремізму, досліджуються переважно зарубіжними науковцями, зокрема Д. Кьольхером [1], Е. Круглянські, Д. Веббером [2], Б. Досье, Ф. Могаддамом [3], М. Гелфандом, Ж. Беланжер [4], Дж. Річардс [5]. Вітчизняні дослідники розглядають заходи протидії радикалізації, здебільшого не відокремлюючи їх від процесу боротьби з тероризмом загалом. Серед вітчизняних розробок варто відзначити дослідження: О. Лавринович, яка розглядає вплив міграції мусульманських мігрантів на рівень терористичної загрози в Європі [6]; А. Місюри [7], О. Резнікової, С. Дрьомова, К. Войтовського [8], які аналізують особливості трансформації сучасного міжнародного тероризму та досвід державної політики протидії тероризму низки західних країн; М. Паламарчука, який акцентує увагу на необхідності розроблення державної політики протидії екстремізму як суспільному явищу, а не правопорушенню [9]. Корисними з точки зору аналізу досвіду протидії радикалізації, що веде до тероризму, серед країн ЄС виявились дослідження М. Гуцало та О. Семенюка [10].

Метою цієї статті є концептуалізація поняття протидії радикалізації та аналіз досвіду провідних країн Європи, а саме: Великої Британії, Німеччини та Франції у впровадженні державних стратегій і програм з протидії радикалізації, зокрема для можливої адаптації досвіду цих держав до українських реалій.

Поняття «радикалізація» та «протидія радикалізації»

У науковому середовищі постійно стверджується про відсутність консенсусу щодо точного та загальноприйнятого визначення поняття «тероризм». Те саме стосується виокремлених у нещодавніх дослідженнях сутності радикалізації як необхідної передумови вчинення терористичних актів, а також шляхів протидії радикалізації, що відрізняються різноманітністю підходів і моделей [1]. Радикалізацію можна розглядати як складний процес, коли особа, переймаючись ідеями, що суперечать загальноприйнятим у суспільстві нормам, готова вдаватися до рішучих безкомпромісних дій для досягнення політичних, економічних, релігійних та інших цілей. Така особа не обов'язково стає терористом чи екстремістом, але може бути готовою до вчинення насильницьких дій на практиці.

Як зазначається в доповіді Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), «радикалізація не є загрозою для суспільства, якщо вона не пов'язана з насильством та іншими незаконними діяннями, такими як заклики до ворожнечі... Радикалізація може бути рушійною силою змін — люди, які, наприклад, боролися за відміну рабства, вважалися радикалами, оскільки перебували в опозиції до пануючих суспільних норм» [11, с. 35]. Значення слова «радикалізм» з часом набувало нових нюансів. До ХХ ст. цей термін пов'язували з позитивними політичними, соціальними та релігійними змінами, протидією пригнобленню; з середини ХХ ст. радикалізм почали прирівнювати до екстремізму, насилля, нетерпимості та жорстокості і сприймати як процес залучення до дій, що порушують загальновизнані соціальні норми [1].

Зумовити радикалізацію, яка призводить до насильства, може низка чинників — від соціально-політичних та ідеологічних до психологічних та особистісних. Так, деякі виконавці останніх терактів у Європі та США були пересічними громадянами, мали роботу, але радикалізувалися

онлайн чи під впливом місцевих проповідників та вдалися до насильницьких дій для доведення своєї або нав'язаної позиції. Водночас сприйняття цими людьми радикальних ідей не було тривалим та складним інтелектуальним чи теологічним процесом. Багато т. зв. «вовків-одинаків» рідко відвідували мечеті та проявляли прихильність до західного способу життя. До того ж, більшість із них мали проблеми із законом.

Провідний дослідник з Університету Меріленду Ейрі Круглянські доводить, що психологічні чинники радикалізації сьогодні виходять на перший план – люди стають терористами через бажання відчувати себе потрібними, важливими для реалізації великої справи [2], мати в житті певну мету, досягнення якої забезпечить спасіння після смерті. Прагнення до власної значущості стає важливим мотиваційним компонентом для майбутніх терористів, поряд з ідеологією, яка окреслює насильницькі засоби як ключові для досягнення цілей, та процесом міжгрупової взаємодії, під час якого ця ідеологія виправдовується та поширюється. У процесі радикалізації особа проходить кілька фаз, як-от: усвідомлення своєї потреби самоствердитися; входження до радикально налаштованого угруповання; безпосередня реалізація насильства [3].

Згідно з нещодавніми дослідженнями радикалізації серед мусульман, які проживають у країнах Європи [12], до радикалізації призводить не сама лише радикальна ісламістська ідеологія, а складні соціально-економічні умови, почуття деривації, маргіналізація, які виникають за таких обставин. Радикалізовані особи відчують недовіру до уряду, зовнішньої політики держави, почувуються відлученими від локальних спільнот. Особливо сприятливе середовище для радикалізації виникає у в'язницях [10]. Релігія та ідеологія приходять на допомогу, легітимізуючи насильницькі методи для боротьби з гнобленням [12].

Протидія насильницькій радикалізації – дерадикалізація – є комплексним процесом, який включає заходи різної інтенсивності залежно від рівня радикалізованості особи. Зокрема, прийнято виокремлювати власне дерадикалізацію, відлучення від діяльності та запобігання радикалізації. Дерадикалізація стосується дій щодо людей, які вже перейнялися екстремістськими поглядами та можуть бути залучені до активних насильницьких дій. Відлучення від діяльності стосується поведінкової сторони процесу насильницької радикалізації та передбачає припинення насильницьких дій, розривання зв'язків особи з терористичною чи

екстремістською організацією, але при цьому особа може сповідувати й далі радикальні погляди або ж у результаті розчарування перебувати у процесі їх перегляду. Запобігання радикалізації передбачає превентивні заходи, спрямовані на недопущення самої можливості особи перейнятися радикальними поглядами та охоплюють певний прошарок суспільства, а не окремих осіб [12; 13].

Стратегія Європейського Союзу із протидії радикалізації

Протягом 2017 р. рівень терористичної загрози у Європі визначався як високий. Згідно із нещодавнім дослідженням Мережі інформування про радикалізацію (*Radicalisation Awareness Network, RAN*), у 2011–2016 рр. до ІДІЛ приїхало понад 42 тис. бійців із більше ніж 120 країн, з них понад 5 тис. прибули з Європи. На батьківщину з них повернулися від 30 до 50 % осіб [14, с. 15]. Хоча проблема поширення терористичних та екстремістських ідей турбувала Європу впродовж тривалого часу, розгляд радикалізації як окремого явища починається після терактів у Лондоні 2005 р., які були вчинені т. зв. доморошеними терористами-смертниками – дітьми пакистанських мігрантів, «фанатиками у пошуках ідентичності та сенсу життя» [4, с. 13]. Орієнтація на запобігання та виявлення першопричин, а не тільки на знищення ворогів-терористів, стала ключовою відмінністю між європейським та американським підходом до антитерористичної боротьби.

У листопаді 2005 р., під час головування Великої Британії у Раді Європейського Союзу, було ухвалено Стратегію ЄС щодо боротьби з тероризмом, засновану на чотирьох керівних засадах діяльності (подібних до викладених у британській стратегії *CONTEST «4P»* засадах контртероризму): запобігання («*Prevent*»), захист («*Protect*»), переслідування («*Pursue*») та реагування («*Respond*»).

Складова «*Prevent*» покликана виявляти та ліквідувати причини, що призводять до процесу насильницької радикалізації та вербування майбутніх терористів [15]. Для реалізації цієї складової Рада ЄС одразу ж прийняла Стратегію ЄС із протидії радикалізації та вербуванню (оновлені редакції були прийняті у 2008 та 2014 рр.), на яку держави-члени мають орієнтуватися під час реалізації заходів із дерадикалізації. Ключовими кроками цієї Стратегії, серед інших, визначені: забезпечення

безпеки, справедливості, демократії та можливостей для всіх; забезпечення переваги загальноприйнятої думки над екстремістською; боротьба з радикалізацією та вербуванням онлайн; ефективні урядові комунікації, протидія поширюваним терористами та екстремістами наративам; сприяння стійкості суспільства до терористичної загрози [16].

Іншим важливим документом на рівні ЄС є ухвалена в 2010 р. Стратегія внутрішньої безпеки ЄС, де викорінення тероризму на початкових етапах визначено пріоритетом. Серед ключових напрямів у Стратегії визначені сприяння протидії радикалізації та вербуванню терористів місцевими громадами, позбавлення терористів доступу до фінансування, заморожування активів, посилення режиму авіаційної та морської безпеки [17]. Поряд із активними заходами з протидії тероризму та радикалізації наголошується на важливості освіти, залучення молоді, міжкультурного діалогу, інклюзивності та толерантності.

Для досягнення цілей протидії радикалізації у 2011 р. було створено *RAN* – європейську мережу експертів, серед яких поліцейські, співробітники в'язниць, учителі, науковці, представники громадянського суспільства, представники влади, бізнесу, соціальних служб та ін., які працюють із радикалізованими або потенційно вразливими особами. У 2016 р. мережа нараховувала понад 3 000 таких експертів [18]. Іншим проектом у цьому напрямі став утворений у 2014 р. консорціум 14 дослідницьких організацій *IMPACT Europe* [19], що здійснює розробки методології виявлення радикалізованих осіб, оцінки рівня радикалізації, відповідних заходів реагування, а також проводить практичні тренінги для експертів, які працюють із вразливими до радикалізації аудиторіями.

Протидія радикалізації у Великій Британії

З початку активної діяльності терористів ІДІЛ у Сирії та Іраку понад 800 осіб вирушили з Великої Британії до підготовчих таборів, половина з них повернулася назад [20]. Велика Британія відома своєю всеохоплюючою та суперечливою стратегією протидії радикалізації «*Prevent*», що є однією зі складових Стратегії боротьби з тероризмом *CONTEST*. Оновлена версія стратегії «*Prevent*» була затверджена у 2011 р. та визначає три ключові засади діяльності загальнодержавних та місцевих

органів влади у цьому напрямі: ідеологічну боротьбу, підтримку вразливих осіб та роботу з секторами, де ризик радикалізації найбільший [21]. Основною причиною насильницької радикалізації визнається терористична та екстремістська ідеологія, тоді як «законні релігійні переконання» такими не є, тому передбачена підтримка поміркованих мусульманських організацій. Держава вживає заходів із попередження залучення людей до терористичної діяльності та забезпечує таким вразливим людям необхідну підтримку; практичні кроки в цьому напрямі передбачені програмою «*Channel*». Держава також співпрацює з установами, де ризик радикалізації визначений як найвищий, – із закладами освіти, охорони здоров'я та тюрмами [21]. Стратегія передбачає, що потенційно схильних до тероризму та екстремізму осіб можна виявити, надати їм допомогу та підтримку, завдяки чому в особи спостерігатимуться когнітивні та поведінкові зміни, які можуть стати основою відмови від радикальної ідеології та сприятимуть припиненню зв'язків із терористичними організаціями. Реалізація стратегії та контроль за її виконанням на місцях покладається на Офіс із безпеки та протидії тероризму Міністерства внутрішніх справ Великої Британії. У 2015–2016 рр. загальний контртерористичний бюджет країни становив 594 млн фунтів стерлінгів, а в 2016–2017 рр. був збільшений до 670 млн фунтів стерлінгів [20].

Поняття «екстремізм» визначається стратегією «*Prevent*» дуже широко, що неодноразово викликало занепокоєння як серед британських політиків, так і в суспільстві, зокрема у представників мусульманських громад. Так, під екстремізмом розуміють «відкрите або активне протистояння фундаментальним британським цінностям, включаючи демократію, верховенство права, особисту свободу, взаємну повагу та толерантність до різних конфесій і переконань», а також «заклики до вбивства членів наших збройних сил, як усередині країни, так і за її межами» [21, с. 107]. Під поняття екстремізму можна підвести будь-які злочинні дії; «британські цінності» законодавчо ніде не закріплені, але акцентування на них в антитерористичному дискурсі створює загрозу стигматизації цінностей інших національних меншин, які Велика Британія тривалий час намагалася інтегрувати у своє суспільство.

Згідно із ухваленим у липні 2015 р. Актом про боротьбу з тероризмом та безпеку, що став одним із найбільш контроверсійних законів Великої Британії у цій сфері, реалізація стратегії «*Prevent*» стає обов'язковою для виконання не лише місцевими органами влади та поліцією, а й школами,

університетами, закладами охорони здоров'я, закладами позбавлення волі. Усі ці суб'єкти повинні виконувати програму «*Channel*», виявляючи підозрілих осіб, оцінюючи ступінь ризику, який останні створюють, та розробляючи план роботи з такими особами [22]. До кожного місцевого урядового округу відряджається координатор програми, й усі ці структури мають періодично звітувати про заходи «виховної» роботи.

Хоча розробники програми «*Channel*» і зазначають, що не існує якогось одного визначеного способу виявлення «вразливих» до тероризму та екстремізму осіб, проте пропонують використовувати систему оцінки вразливості особи (*vulnerability assessment framework*), яка базується на трьох критеріях: залучення до радикальної групи чи прийняття радикальної ідеології (оцінюються психологічні фактори, що могли сприяти залученню, зокрема, пошук ідентичності, почуття образи та несправедливості, тиск з боку групи тощо); наміри заподіяти шкоду (дегуманізація ворога, виправдання насильницьких дій для досягнення цілей, надмірна ідентифікація особи з групою); здатність заподіяти шкоду (специфічні знання та навички особи, доступ до терористичних мереж та фінансування, зв'язки у кримінальному середовищі) [22]. Оцінювати потенційно небезпечних осіб за зверненням локальних суб'єктів має координатор програми «*Channel*», який потім визначає, чи необхідне втручання (*intervention*), що у більшості випадків відбувається у формі виховної бесіди з особою, яка схильна до радикалізації.

Реалізація стратегії «*Prevent*» та її основного компонента – програми «*Channel*» – подекуди доходила до абсурду. Так, наприклад, вихователі садочка збиралися відправити на програму з перевиховання чотирирічного мусульманського хлопчика, який нібито замість слова «огірок» (*cucumber*) вимовив «кухонна бомба» (*cooker bomb*) та намалював малюнок, на якому вихователі побачили процес виготовлення цієї бомби його батьком. В іншому випадку, коли восьмирічний учень одягнув футболку з написом «Я хочу бути як Абу-Бакр ас-Саддик» (один із перших послідовників ісламу та перший арабський халіф у V ст. н. е.) [23], його вчитель, який прочитав напис як ім'я лідера ІДІЛ Абу-Бакр аль-Багдаді, звернувся до відповідальних за дерадикалізацію місцевих чиновників, після чого представники органів з охорони прав дітей провели бесіду з учнем.

В урядовому звіті про реалізацію стратегії «*Prevent*» за 2015 р. зазначено, що за рік було подано

кілька тисяч запитів на перевірку осіб, потенційно вразливих до тероризму та екстремізму; 15 % випадків стосувалися праворадикального екстремізму; 70 % – ісламістського [24]. За інформацією, отриманою журналістами від поліції, точна кількість таких запитів за рік склала 3 955, понад 1 000 з них стосувалася дітей [25]. Проти занадто всеохоплюючої стратегії «*Prevent*» неодноразово виступали представники академічного середовища, які зазначали про недостатнє наукове обґрунтування заходів, передбачених документом [26]. А громадські активісти в 2014 р. навіть створили організацію «*Prevent Watch*» [27], яка допомагає вразливим аудиторіям захищати свої права, якщо виконавці стратегії перегинають палицю.

Питанню онлайн-радикалізації Велика Британія приділяє особливу увагу і не припиняє переглядати відповідні заходи, враховуючи актуальні загрози. Так, згідно з Актом про боротьбу з тероризмом та безпеку представники правоохоронних органів мають право затримувати підозрілих осіб та вилучати в них паспорти при спробі перетину кордону, не дозволяти їм покидати Великої Британії, якщо їх підозрюють у терористичних намірах, та не випускати таких осіб на територію держави; телекомунікаційні провайдери зобов'язуються зберігати ІР-адреси користувачів до 12 місяців [28].

Виявленням і видаленням терористичних та екстремістських матеріалів онлайн займається Відділ по боротьбі з тероризмом в Інтернеті (*Counter Terrorism Internet Referral Unit*) міської поліції, який з часу заснування у 2010 р. до 2016 р. сприяв вилученню понад 120 тис. матеріалів [20] (за його аналогом у липні 2015 р. було створено подібну структуру на рівні ЄС – *EU Internet Referral Unit*). Водночас деякі плани британського уряду щодо посилення заходів із виявлення шкідливих матеріалів в Інтернеті викликають певні запитання, – як приклад, це можливі зміни до законодавства, що передбачають до 15 років ув'язнення за повторний перегляд або пряму трансляцію терористичного контенту онлайн [29].

Протидія радикалізації у Франції

За останні роки Франція отримала значний досвід запобігання та ліквідації наслідків терактів, вчинених джихадистами, що спричинило масштабний перегляд антитерористичної

та антиекстремістської політики держави та запуску програм з дерадикалізації. Станом на 2017 р. Франція є одним із найбільших «експортерів» іноземних бойовиків до Сирії та Іраку – за час військових дій проти ІДІЛ туди відбули понад 2 000 французів. Крім того, у країні відчутною є проблема радикалізації в тюрмах, де понад 1 400 осіб тією чи іншою мірою радикалізувалися [30].

Зауважимо, що французький уряд упродовж тривалого часу не приділяв значної уваги розробленню єдиної стратегії протидії радикалізації. Однак із квітня 2014 р. Антитерористична координаційна група у складі представників Міністерства внутрішніх справ Франції та Міжвідомчого комітету із запобігання злочинності та радикалізації почала розробляти триетапну стратегію, що включала заходи з виявлення, попередження та дерадикалізації. Закон, що запроваджує стратегію, був ухвалений парламентом Франції 13 листопада 2014 р. Законодавчим актом передбачено заборону в'їзду на територію Франції осіб, підозрюваних у терористичній підготовці за кордоном, арешт осіб за підтримку терористичної ідеології, блокування сайтів, які поширюють терористичні та екстремістські ідеї; крім того, запроваджується гаряча лінія для попередження про можливі випадки радикалізації [31].

За реалізацію стратегії відповідає Міністерство внутрішніх справ, яке розробляє інструкції та рекомендації для представників держави в її департаментах – префектах, які, відповідно, розробляють плани дій на місцях та залучають до роботи співробітників поліції, закладів охорони здоров'я, освіти, соціальних працівників.

Після теракту проти редакції журналу «*Charlie Hebdo*» у січні 2015 р. уряд запустив масштабну онлайн-кампанію «Стоп джихадизм» («*Stop-Djihadisme*»), покликану надати громадянам можливість повідомляти про випадки насильницької радикалізації, а також забезпечити донесення інформації про заходи держави з протидії радикалізації та боротьби з тероризмом; що робити у випадках терактів, як допомогти сім'ям, в яких спостерігається загроза радикалізації [32].

У травні 2015 р. було ухвалено новий закон про нагляд, що дозволяє правоохоронним органам без судового ордеру контролювати цифрову та мобільну комунікацію будь-якої особи, пов'язаної з розслідуванням терористичних злочинів;

інтернет-провайдери й телефонні компанії юридично зобов'язані виконувати запити щодо отримання даних [33]. Інший масштабний теракт у Парижі в листопаді 2015 р., унаслідок якого загинули 130 людей, спричинив уведення в країні надзвичайного стану, який був скасований лише нещодавно, 1 листопада 2017 р. Забезпечити протидію терористичній загрозі тепер має новий закон про боротьбу з тероризмом, ухвалений 18 жовтня 2017 р. [34], яким розширено повноваження правоохоронних органів з обшуку домівок підозрюваних, надається право закривати місця справляння релігійного культу, де буде зафіксовано поширення радикальних ідей, особливо поблизу кордону, на залізничних вокзалах та в аеропортах.

У травні 2016 р. Міжвідомчий комітет із запобігання злочинності та радикалізації переглянув та затвердив новий план дій із протидії радикалізації та тероризму, що містить 80 заходів у таких ключових напрямках, як, наприклад, виявлення радикалізованих осіб та терористичних мереж на ранніх етапах; моніторинг діяльності й ліквідація терористичних мереж; боротьба з тероризмом у кіберпросторі; розробка персоналізованих заходів із дерадикалізації для різних цільових аудиторій у різних регіонах; залучення наукової спільноти до розроблення заходів протидії радикалізації; підтримка ініціатив мусульманських громад; посилення спроможностей збройних сил із попередження та мінімізації наслідків терактів; посилення стійкості нації перед загрозою тероризму [35].

Однією з найбільш суперечливих особливостей французької політики протидії радикалізації є підхід до засуджених за тероризм та екстремізм осіб у закладах позбавлення волі. У 2015 р. із майже 70 тис. засуджених у французьких тюрмах щонайменше половина була мусульманами. При цьому кількість імамів у тюрмах не збільшувалася з 2009 р., що створило своєрідний вакуум та спричинило появу серед засуджених лідерів думки, які проповідували радикальні ідеї [36]. Більше того, у січні 2016 р. уряд Франції вирішив влаштувати експеримент та відокремити підозрюваних у терористичних злочинах в'язнів від решти; з ув'язненими працювали психологи, які намагалися прищепити їм позитивні думки. Експеримент, покликаний знизити динаміку поширення радикальних ідей серед решти в'язнів, засвідчив протилежні результати та був скасований у жовтні 2016 р. [30]. Тобто держава вдається до репресивних методів, що не є ефективними

та лише збільшують рівень напруження у в'язницях, у той час як служителів культу можна залучати до виправлення спотвореного сприйняття ісламу радикальованими особами.

Ще одним із неефективних методів протидії радикалізації у Франції виявилось відкриття у вересні 2016 р. одного із 12 запланованих центрів дерадикалізації у містечку Понтурні поблизу Парижа. Центр, який міг розмістити 25 осіб та до якого радикальовані особи мали звертатися добровільно за порадами, допомогою та знаннями, фактично не працював з лютого 2017 р. Врешті-решт заклад був закритий у липні, а 9 осіб, які перебували в центрі, не пройшли програму до кінця. На утримання центру уряд мав виділяти 2,5 млн євро з бюджету щороку [37]. Відтак питання пошуку дієвих механізмів протидії радикалізації залишається для Франції відкритим.

Протидія радикалізації у Німеччині

У період з 2014 р. до кінця 2016 р. Німеччина отримала понад 1,6 млн заявок на отримання статусу біженця, переважно від осіб, які тікають від війни у Сирії; понад половину заявок було задоволено [38]. Зважаючи на таке зростання кількості біженців, у середовищі яких радикальні ісламістські ідеї та злочинність поширюються надто швидко, Німеччина стикається з постійною потребою вдосконалювати політику протидії радикалізації та екстремізму. Так, станом на середину 2017 р. понад 900 осіб поїхали з Німеччини воювати на боці ісламістських бойовиків, 270 з них повернулися [39].

У листопаді 2016 р. Федеральна служба захисту конституції Німеччини (*Bundesamt für Verfassungsschutz*), ключова контррозвідувальна структура ФРН, підпорядкована Міністерству внутрішніх справ, зазначила, що на території країни перебуває 24 400 ісламістів, з яких 9 700 є ультраконсервативними салафітами; близько 500 осіб вважаються такими, які становлять реальну загрозу безпеці [40]. Поряд із цим у країні існує загроза не лише ісламістського екстремізму, але й праворадикального, представленого неонацистськими та антисемітськими рухами (наприкінці 2016 р. нараховувалося 23 100 радикальованих осіб), та ліворадикального екстремізму

(28 500 осіб) [41], прояви якого не зникають навіть після остаточної ліквідації у 1998 р. терористичної «Фракції Червоної Армії».

Німецькому підходу до протидії радикалізації притаманні децентралізованість та широке публічно-приватне партнерство, що з 2012 р. підтримується Федеральним відомством у справах міграції та біженців [1]. Основними агентами, які працюють із потенційно вразливими до радикалізації аудиторіями, стають численні громадські організації на місцях, що отримують фінансову підтримку від уряду. Прикладів програм, реалізованих у різних регіонах Німеччини, чимало [41]. Крім того, Федеральне відомство забезпечує функціонування анонімної гарячої лінії, на яку можна звернутися за допомогою та порадою ще до того, як справу відправлять на розгляд тієї чи іншої організації, що надає психологічні консультації для родин потенційних терористів та реалізує інші заходи із попередження радикалізації. Основний недолік такої моделі – відсутність чітко визначених стандартів, за якими має здійснюватися консультування, оскільки кожна організація має свій підхід [1].

Одним із доволі вдалих прикладів загальнонаціональної програм із дерадикалізації є започаткована в 1989 р. колишнім детективом та дослідником-кримінологом Берндом Вагнером програма «EXIT-Deutschland», покликана допомогти праворадикальним екстремістам повернутися до нормального життя шляхом надання можливості навчатися та працевлаштуватися. З 2000 р. у рамках програми понад 500 осіб успішно повернулися в соціум, відсоток рецидиву серед осіб, яким надавалася допомога, становив 3 % [42]. Програма орієнтована в першу чергу на задоволення соціально-економічних потреб радикальованих осіб, а вже потім – на їх відвернення від радикальної ідеології. У 2011 р. за аналогом «EXIT-Deutschland» було створено програму «HAYAT-Deutschland», спрямовану на осіб, які симпатизують радикальним ісламістським групам палафітів, та тих, хто вже перебував у таборах підготовки бойовиків [43]. Експерти «HAYAT-Deutschland» оцінюють ризики радикалізації особи, налагоджують зв'язки між нею та її родиною, оточенням та імамами, за необхідності звертаються до поліції чи інших органів.

У напрямі протидії радикалізації у німецьких тюрмах працює неурядова організація «Мережа профілактики насильства» («Violence Prevention Network»). Вона була створена в 2004 р.

і фінансується переважно Європейським Союзом. Організація проводить для ув'язнених за терористичні та екстремістські злочини осіб 23-тижневі тренінги у малих групах, забезпечує психологічну підтримку осіб упродовж року після виходу з в'язниці, надає підтримку родинам осіб, які виходять із в'язниці. Крім того, «Мережа профілактики насильства» проводить профілактичну роботу в школах, а також серед осіб, які нещодавно повернулись із зон конфліктів [41].

У зв'язку із постійним збільшенням напливу біженців та періодичними терактами по всій Європі у червні 2016 р. у ФРН було ухвалено новий анти-терористичний закон, який, серед іншого, передбачає надання дозволу на стеження за громадянами з 14 років (раніше цей вік становив 16 років); федеральна поліція отримує право залучати таємних слідчих для забезпечення безпеки, а не лише для судового переслідування; провайдери передплаченого зв'язку повинні документально перевіряти особу покупця [44]. Таке посилення безпечових заходів має забезпечити раннє виявлення радикалізованих осіб.

Висновки

Радикалізація розглядається урядами окремих держав ЄС та науковцями як складний динамічний процес прийняття особою відмінних від загальноприйнятих у суспільстві поглядів, що може призвести до активних терористичних та екстремістських дій. Цей процес можливо виявити і описати різними способами, але надзвичайно важко його попередити та йому запобігти. До радикалізації можуть призвести різні чинники, серед яких соціально-економічні, політичні, психологічні та ідеологічні. Хоча тероризм та екстремізм – явища, де ідеологія відіграє ключову роль, її прийняття часто зумовлюється пошуком особою ідентичності у ворожому суспільстві, переживаннями та проблемами, з якими стикається нестійка до зовнішніх впливів особа.

Як можна спостерігати, серед трьох обраних для дослідження країн Велика Британія відрізняється найбільш детально розписаною стратегією протидії радикалізації «*Prevent*», яка є ідеологічно орієнтованою, впроваджується централізовано та є обов'язковою для виконання всіма суб'єктами, які найбільше взаємодіють із потенційно вразливими та вже радикалізованими особами. Водночас «*Prevent*» через свою примусовість часто

породжує атмосферу недовіри та стигматизації мусульманських спільнот. Французький підхід також є централізованим та орієнтованим на створення державних дерадикалізаційних осередків у регіонах. Проте ідея з останніми нещодавно зазнала поразки, так само як і спроба відокремити ісламістів від решти засуджених у в'язницях, що доводить неефективність репресивних методів боротьби з радикалізацією. Серед трьох країн німецький соціально орієнтований підхід з його орієнтацією на широке залучення спільнот та недержавного сектору, розроблення програм з дерадикалізації громадськими організаціями за підтримки уряду видається найбільш прогресивним, хоча і не без недоліків, які пов'язані з розбіжністю у підходах до заходів протидії радикалізації різними організаціями.

Для України проблема ісламістської радикалізації, на яку спрямована більшість зусиль зазначених трьох держав, не є актуальною, однак, зважаючи на гібридну війну Російської Федерації проти України, підживлення РФ терористичних та сепаратистських рухів на сході України, теракти проти співробітників спецслужб, добровольців та політичних діячів, а також загострену протестами (зокрема, за участі представників праворадикальних рухів) внутрішньополітичну ситуацію [45], розроблення державних засад протидії радикалізації, що веде до насильства, є актуальним.

У цьому аспекті доцільним вбачається розроблення концепції протидії радикалізації або ж включення відповідного розділу до Концепції боротьби з тероризмом (яка, у свою чергу, потребує суттєвого перегляду, оскільки не оновлювалася з квітня 2013 р.). Також необхідно вживати реальних заходів до виконання Стратегії національної безпеки України у частині боротьби з тероризмом шляхом внесення змін до відповідних нормативно-правових актів, з урахуванням практичного досвіду, здобутого на сході України. При цьому суб'єктам розроблення та втілення концепції протидії насильницькій радикалізації варто пам'ятати, що надання правоохоронним та розвідувальним органам безпрецедентно широких повноважень, необґрунтовані обмеження свободи слова, жорсткіші покарання для засуджених за екстремізм та тероризм можуть вирішити проблему лише частково. Крім того, у боротьбі з тероризмом та викоріненні радикальних ідеологій необхідним є об'єднання всіх спільнот, а не підживлення деструктивного дискурсу «ми – вони».

Список використаних джерел

1. Koehler D. Understanding Deradicalization: Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism. — Нью-Йорк : Taylor & Francis, 2017. — 322 с.
2. Kruglanski A., Webber D. Psychological Factors in Radicalization: A «3N» Approach [Електронний ресурс]. — 2016. — Режим доступу : <http://www.start.umd.edu/publication/psychological-factors-radicalization-3n-approach>
3. Terrorism, Radicalization and De-radicalization [Електронний ресурс] / [B. Doosji, F. Moghaddam, A. Kruglanski et al.]. — 2016. — Режим доступу : <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352250X16300811>
4. The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism [Електронний ресурс] / [A. Kruglanski, M. Gelfand, J. Bélanger et al.]. — 2014. — Режим доступу : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/pops.12163/abstract>
5. Richards J. Extremism, Radicalization and Security: An Identity Theory Approach. — London : Palgrave Macmillan, 2017. — 228 с.
6. Лавринович О. Інтеграція мусульманських спільнот у європейський простір в контексті глобальних міграційних процесів [Електронний ресурс]. — 2013. — Режим доступу : [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasorops/Vup3-4\(11-12\)/29.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasorops/Vup3-4(11-12)/29.pdf)
7. Місюра А.О. Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України [Електронний ресурс]. — К. : НІСД, 2017. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/2446/>
8. Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні : аналіт. доповідь / [Резнікова О.О., Місюра А.О., Дрьомов С.В., Войтовський К.Є.] ; за заг. ред. О.О. Резнікової. — К. : НІСД, 2017. — 102 с.
9. Паламарчук М.О. Протидія екстремізму в Україні: напрями оптимізації правового забезпечення [Електронний ресурс]. — К. : НІСД, 2012. — Режим доступу : <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/13-1439806384.pdf>
10. Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір : зб. матер. «круглого столу» / за ред. М.Г. Гуцало. — К. : НІСД, 2012. — 104 с.
11. Organization for Security and Co-operation in Europe. Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach [Електронний ресурс] / Organization for Security and Co-operation in Europe, 2014. — Режим доступу : <http://www.osce.org/secretariat/111438?download=true>
12. Yusoufzai K., Emmerling F. Explaining violent radicalization in Western Muslims: A four factor model [Електронний ресурс] // Journal of Terrorism Research. — 2017. — Режим доступу : <https://jtr.st-andrews.ac.uk/articles/10.15664/jtr.1292/galley/978/download/>
13. International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence. Prisons and Terrorism Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries [Електронний ресурс] / ISCR, 2010. — Режим доступу : <http://icsr.info/wp-content/uploads/2012/10/1277699166PrisonsandTerrorismRadicalisationandDeradicalisationin15Countries.pdf>
14. RAN Manual. Responses to returnees: Foreign terrorist fighters and their families [Електронний ресурс]. — 2017. — Режим доступу : https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/ran_br_a4_m10_en.pdf
15. Council of the European Union. The European Union Counter-Terrorism Strategy [Електронний ресурс] / Council of the European Union, 2005. — Режим доступу : <https://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014469%202005%20REV%204>
16. Council of the European Union. Revised EU Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism [Електронний ресурс] / Council of the European Union, 2014. — Режим доступу : <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9956-2014-INIT/en/pdf>
17. European Commission. The EU internal security strategy [Електронний ресурс] / European Commission, 2010. — Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:jl0050>
18. Charter of principles governing the activities of the RAN Center of Excellence [Електронний ресурс]. — 2016. — Режим доступу : https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/ran_charter_en_0.pdf
19. IMPACT Europe. What we do [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://impacteurope.eu/about-us/>
20. House of Commons Home Affairs Committee. Radicalisation: the counter-narrative and identifying the tipping point [Електронний ресурс] / House of Commons Home Affairs Committee, 2016. — Режим доступу : <https://publications.parliament.uk/pa/cm201617/cmselect/cmhaff/135/135.pdf>
21. HM Government. Prevent Strategy [Електронний ресурс] / HM Government, 2011. — Режим доступу : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/97976/prevent-strategy-review.pdf
22. HM Government. Channel Duty Guidance: Protecting vulnerable people from being drawn into terrorism; Statutory guidance for Channel panel members and partners of local panels [Електронний ресурс] / HM Government, 2015. — Режим доступу : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/425189/Channel_Duty_Guidance_April_2015.pdf
23. Khaleeli H. Treating Muslim children as terror suspects does not make Britain safer [Електронний ресурс]. — 2016. — Режим доступу : <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/jul/25/prevent-strategy-muslims-children-school>

24. HM Government. CONTEST, The United Kingdom's Strategy for Countering Terrorism: Annual Report for 2015 [Електронний ресурс] / HM Government, 2015. – Режим доступу : https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/539683/55469_Cm_9310_Web_Accessible_v0.11.pdf
25. Halliday J. Almost 4,000 people referred to UK deradicalisation scheme last year [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/mar/20/almost-4000-people-were-referred-to-uk-deradicalisation-scheme-channel-last-year>
26. Ross A. Academics criticise anti-radicalisation strategy in open letter [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу : <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/sep/29/academics-criticise-prevent-anti-radicalisation-strategy-open-letter>
27. Prevent Watch. Supporting Communities Impacted by Prevent [Електронний ресурс] / Prevent Watch, 2017. – Режим доступу : <http://www.preventwatch.org/about-prevent-watch/>
28. Counter-Terrorism and Security Act 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/6/contents/enacted>
29. Home Office. Law tightened to target terrorists' use of the internet [Електронний ресурс] / Home Office, 2017. – Режим доступу : <https://www.gov.uk/government/news/law-tightened-to-target-terrorists-use-of-the-internet>
30. Counter Extremism Project. France: Extremism & Counter-Extremism [Електронний ресурс] / Counter Extremism Project, 2017. – Режим доступу : <https://www.counterextremism.com/countries/france>
31. Le Gouvernement. La lutte contre le terrorisme [Електронний ресурс] / Le Gouvernement, 2017. – Режим доступу : <http://www.gouvernement.fr/action/la-lutte-contre-le-terrorisme>
32. Stop-Djihadisme: Agir contre la menace terroriste [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу : <http://www.stop-djihadisme.gouv.fr/>
33. Romain Q. The French counter-radicalisation strategy [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу : <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2016/12/WP301.pdf>
34. AFR. Macron acte la fin de l'état d'urgence, remplacé par la loi antiterroriste [Електронний ресурс] / AFR, 2017. – Режим доступу : http://www.liberation.fr/france/2017/10/30/macron-acte-la-fin-de-l-etat-d-urgence-remplace-par-la-loi-antiterroriste_1606814
35. Ministre de L'intérieur. Plan d'action contre la radicalisation et le terrorisme [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.interieur.gouv.fr/SG-CIPDR/Prevenir-la-radicalisation/Prevenir-la-radicalisation>
36. Hellmuth D. Countering Jihadi Terrorists and Radicals the French Way [Електронний ресурс] // Studies in Conflict & Terrorism. – 2015. – Режим доступу : <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1057610X.2015.1076277>
37. Рід А., Пол Й. Що робити з хвилею іноземних бойовиків, що повертаються? [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу : <https://www.nato.int/docu/review/2017/Also-in-2017/daesh-tackling-surge-returning-foreign-fighters-prevention-denmark-rehabilitation-programmes/UK/index.htm>
38. Pressure mounts on Merkel over migrant policy in future coalition [Електронний ресурс] // Reuters. – 2017. – Режим доступу : <http://www.reuters.com/article/us-germany-asylum/pressure-mounts-on-merkel-over-migrant-policy-in-future-coalition-idUSKBN1D211A?il=0>
39. Germany: Extremism & Counter-Extremism [Електронний ресурс] / Counter Extremism Project, 2017. – Режим доступу : <https://www.counterextremism.com/countries/germany>
40. The Annual Report on the Protection of the Constitution [Електронний ресурс] / Bundesamt für Verfassungsschutz. – 2017. – Режим доступу : <https://www.verfassungsschutz.de/en/public-relations/publications/annual-reports>
41. Lozano M. Inventory of the best practices on de-radicalisation from the different Member States of the EU [Електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу : http://www.terra-net.eu/files/nice_to_know/20140722134422CVERLTdef.pdf
42. EXIT-Germany [Електронний ресурс] / EXIT-Deutschland. – Режим доступу : <http://www.exit-deutschland.de/english/>
43. HAYAT-Germany [Електронний ресурс] / HAYAT-Deutschland. – Режим доступу : <http://hayat-deutschland.de/english/>
44. Bundestag verabschiedet Antiterrorpaket [Електронний ресурс] / Deutscher Bundestag. – 2016. – Режим доступу : <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2016/kw25-de-terrorismus/428780>
45. Екстремізм в Україні. Прояви, впливи та загрози. Серпень-вересень 2017 року. Аналітична записка [Електронний ресурс] / Український інститут дослідження екстремізму, 2017. – Режим доступу : <http://uire.org.ua/doslidzhennya/ekstremizm-v-ukrayini-proyavi-vplyvi-ta-zagrozi-serpen-veresen-2017-roku-analitichna-zapiska/>

References

1. Koehler, D. (2017). *Understanding Deradicalization: Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism*. – New York: Taylor & Francis [in English].
2. Kruglanski, A., & Webber, D. (2016). Psychological Factors in Radicalization: A «3N» Approach. *start.umd.edu*. Retrieved from <http://www.start.umd.edu/publication/psychological-factors-radicalization-3n-approach> [in English].

3. Doosji, B., Fathali, M., Arie, K. et al. (2016). Terrorism, Radicalization and De-radicalization. *sciencedirect.com*. Retrieved from <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352250X16300811> [in English].
4. Kruglanski, A., Gelfand, M., Bélanger, J. et al. (2014). The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism. *onlinelibrary.wiley.com*. Retrieved from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/pops.12163/abstract> [in English].
5. Richards, J. (2017). *Extremism, Radicalization and Security: An Identity Theory Approach*. London: Palgrave Macmillan [in English].
6. Lavrinyovych, O. (2013). Intehratsiia musulmanskyh spilnot u yevropeyskyi prostir v konteksti hlobalnyh mihracii-nyh protsesiv [Integration of Muslim communities into the European space in the context of global migration processes]. *sociology.chnu.edu.ua*. Retrieved from [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup3-4\(11-12\)/29.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup3-4(11-12)/29.pdf) [in Ukrainian].
7. Misiura, A.O. (2017). Inozemnyi dosvid protydii teroryzmu: vysnovky dlia Ukrainy [International experience of countering terrorism: conclusions for Ukraine]. *niss.gov.ua*. Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/2446/> [in Ukrainian].
8. Reznikova, O.O., Misiura, A.O., Dromov, S.V., & Voitovskyi, K.Y. (2017). *Aktualni pytannia protydii teroryzmu u sviti ta v Ukraini [Actual issues of counteracting terrorism in the world and in Ukraine]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
9. Palamarchuk, M.O. (2012). Protydiia ekstremizmu v Ukraini: napriamy optymizatsii pravovoho zabezpechenia [Countering extremism in Ukraine: directions of optimizing legal support]. *sp.niss.gov.ua*. Retrieved from <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/13-1439806384.pdf> [in Ukrainian].
10. Gutsalo, M.H. (Ed.). (2012). *Zapobihannia radykalizatsii i teroryzmu: mizhnarodnyi dosvid i nacionalnyi vymir [Preventing radicalization and terrorism: the international approach and national dimension]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
11. Organization for Security and Co-operation in Europe (2014). Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach. *osce.org*. Retrieved from <http://www.osce.org/secretariat/111438?download=true> [in English].
12. Yusoufzai, K., & Emmerling, F. (2017). Explaining violent radicalization in Western Muslims: A four factor model. *Journal of Terrorism Research*. *jtr.st-andrews.ac.uk*. Retrieved from <https://jtr.st-andrews.ac.uk/articles/10.15664/jtr.1292/galley/978/download/> [in English].
13. International Centre for the Study of Radicalization and Political Violence. Prisons and Terrorism Radicalization and De-radicalization in 15 Countries. (2010). *icsr.info*. Retrieved from <http://icsr.info/wp-content/uploads/2012/10/1277699166PrisonsandTerrorismRadicalisationandDeradicalisationin15Countries.pdf> [in English].
14. RAN Manual. (2017). Responses to returnees: Foreign terrorist fighters and their families. *ec.europa.eu*. Retrieved from https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/ran_br_a4_m10_en.pdf [in English].
15. Council of the European Union. The European Union Counter-Terrorism Strategy. (2005). *register.consilium.europa.eu*. Retrieved from <https://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014469%202005%20REV%204> [in English].
16. Council of the European Union. Revised EU Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism. (2014). *data.consilium.europa.eu*. Retrieved from <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9956-2014-INIT/en/pdf> [in English].
17. European Commission. The EU Internal Security Strategy. (2010). *eur-lex.europa.eu*. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:j10050> [in English].
18. Charter of principles governing the activities of the RAN Center of Excellence. (2016). *ec.europa.eu*. Retrieved from https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/ran_charter_en_0.pdf [in English].
19. IMPACT Europe. What we do. (n. d.). *impacteurope.eu*. Retrieved from <http://impacteurope.eu/about-us/> [in English].
20. House of Commons Home Affairs Committee. Radicalisation: the counter-narrative and identifying the tipping point. (2016). *publications.parliament.uk*. Retrieved from <https://publications.parliament.uk/pa/cm201617/cmselect/cmhaff/135/135.pdf> [in English].
21. HM Government. Prevent Strategy. (2011). *gov.uk*. Retrieved from https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/97976/prevent-strategy-review.pdf [in English].
22. HM Government. Channel Duty Guidance: Protecting vulnerable people from being drawn into terrorism; Statutory guidance for Channel panel members and partners of local panels. (2015). *gov.uk*. Retrieved from https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/425189/Channel_Duty_Guidance_April_2015.pdf [in English].
23. Khaleeli, H. (2016). Treating Muslim children as terror suspects does not make Britain safer. *theguardian.com*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/jul/25/prevent-strategy-muslims-children-school> [in English].
24. HM Government. CONTEST, The United Kingdom's Strategy for Countering Terrorism: Annual Report for 2015. (2015). *gov.uk*. Retrieved from https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/539683/55469_Cm_9310_Web_Accessible_v0.11.pdf [in English].

25. Halliday, J. (2016). Almost 4,000 people referred to UK deradicalisation scheme last year. *theguardian.com*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/mar/20/almost-4000-people-were-referred-to-uk-deradicalisation-scheme-channel-last-year> [in English].
26. Ross, A. (2016). Academics criticise anti-radicalisation strategy in open letter. *theguardian.com*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/sep/29/academics-criticise-prevent-anti-radicalisation-strategy-open-letter> [in English].
27. Prevent Watch. Supporting Communities Impacted by Prevent. (2017). *preventwatch.org*. Retrieved from <http://www.preventwatch.org/about-prevent-watch/> [in English].
28. Counter-Terrorism and Security Act 2015. (n. d.). *legislation.gov.uk*. Retrieved from <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/6/contents/enacted> [in English].
29. Home Office. Law tightened to target terrorists' use of the internet. (2017). *gov.uk*. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/news/law-tightened-to-target-terrorists-use-of-the-internet> [in English].
30. Counter Extremism Project. France: Extremism & Counter-Extremism. (2017). *counterextremism.com*. Retrieved from <https://www.counterextremism.com/countries/france> [in English].
31. Le Gouvernement. La lutte contre le terrorisme [The counter terrorism law]. (2017). *gouvernement.fr*. Retrieved from <http://www.gouvernement.fr/action/la-lutte-contre-le-terrorisme> [in French].
32. Stop-Djihadisme: Agir contre la menace terroriste [Stop-Jihadism: Take action against the terrorist threat]. (2017). *stop-djihadisme.gouv.fr*. Retrieved from <http://www.stop-djihadisme.gouv.fr/> [in French].
33. Romain, Q. (2016). The French counter-radicalisation strategy. *rsis.edu.sg*. Retrieved from <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2016/12/WP301.pdf> [in English].
34. AFR. Macron acte la fin de l'état d'urgence, remplacé par la loi antiterroriste [Macron marks the end of the state of emergency, replaced by the counterterrorism law]. (2017). *liberation.fr*. Retrieved from http://www.liberation.fr/france/2017/10/30/macron-acte-la-fin-de-l-etat-d-urgence-remplace-par-la-loi-antiterroriste_1606814 [in French].
35. Ministre de L'intérieur. (2016). Plan d'action contre la radicalisation et le terrorisme [Action plan against radicalization and terrorism]. *interieur.gouv.fr*. Retrieved from <https://www.interieur.gouv.fr/SG-CIPDR/Prevenir-la-radicalisation/Prevenir-la-radicalisation> [in French].
36. Hellmuth, D. (2015). Countering Jihadi Terrorists and Radicals the French Way. *Studies in Conflict & Terrorism.tandfonline.com*. Retrieved from <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1057610X.2015.1076277> [in English].
37. Rid, A, & Pol, J. (2017). Shho robyty z hvyleiu inozemnyh boiovykiv, shho povertaiutsia? [What should be done with the inflow of returning foreign fighters?]. *nato.int*. Retrieved from <https://www.nato.int/docu/review/2017/Also-in-2017/daesh-tackling-surge-returning-foreign-fighters-prevention-denmark-rehabilitation-programmes/UK/index.htm> [in Ukrainian].
38. Reuters. Pressure mounts on Merkel over migrant policy in future coalition. (2017). *reuters.com*. Retrieved from <http://www.reuters.com/article/us-germany-asylum/pressure-mounts-on-merkel-over-migrant-policy-in-future-coalition-idUSKBN1D211A?il=0> [in English].
39. Counter Extremism Project. (2017). Germany: Extremism & Counter-Extremism. *counterextremism.com*. Retrieved from <https://www.counterextremism.com/countries/germany>
40. Bundesamt für Verfassungsschutz. (2017). The Annual Report on the Protection of the Constitution. *verfassungsschutz.de*. Retrieved from <https://www.verfassungsschutz.de/en/public-relations/publications/annual-reports> [in English].
41. Lozano, M. (2014). Inventory of the best practices on de-radicalisation from the different Member States of the EU. *terra-net.eu*. Retrieved from http://www.terra-net.eu/files/nice_to_know/20140722134422CVERLTdef.pdf [in English].
42. EXIT-Deutschland. EXIT-Germany. (n. d.). *exit-deutschland.de*. Retrieved from <http://www.exit-deutschland.de/english/> [in English].
43. HAYAT-Deutschland. HAYAT-Germany. (n. d.). *hayat-deutschland.de*. Retrieved from <http://hayat-deutschland.de/english/> [in English].
44. Deutscher Bundestag. (2016). Bundestag verabschiedet Antiterrorpaket [Bundestag passes anti-terror law package]. *bundestag.de*. Retrieved from <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2016/kw25-de-terrorismus/428780> [in German].
45. Ekstremizm v Ukraini. Proiavy, vplyvy ta zahrozy. Serpen-veresen 2017 roku. [Extremism in Ukraine: manifestations, influences, and threats. August-September 2017]. [Ukrainian Institute for Extremism Studies]. *Ukrainskyi instytut doslidzhennia ekstremizmu – Ukrainian Institute of Research of Extremism*. (n. d.). *uire.org.ua*. Retrieved from <http://uire.org.ua/doslidzhennya/ekstremizm-v-ukrayini-proyavi-vplyvi-ta-zagrozi-serpen-veresen-2017-roku-analitchna-zapiska/> [in Ukrainian].